

Lovorka Čoralić

“S ONE BANE MORA” – HRVATSKE PREKOJADRANSKE MIGRACIJE (XV.-XVIII. STOLJEĆE)

Lovorka Čoralić
Hrvatski institut za povijest
Zagreb

UDK 314.7(450=163.42)“14/17”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno : 15. 1. 2003.
Prihvaćeno: 18. 6. 2003.

Hrvatske prekojadranske migracije složen su i dugotrajan proces koji se nužno mora promatrati u kontekstu državno-političkih, vojnih, društvenih i gospodarskih prilika na širem području europskoga jugoistoka. U vrijeme osmanlijskih prodora i osvajanja, poglavito u razdoblju od druge polovine XV. stoljeća do kraja XVI. stoljeća, s hrvatskoga državnog i etničkog prostora teku masovni migracijski procesi prema zapadnojadranskoj obali. U radu se predstavljaju središnja područja hrvatskog prekojadranskog iseljavanja (Furlanija, Apulija, Molise, Marke, Veneto i grad Mleci), zavičajno podrijetlo useljenih Hrvata, kao i proces prilagodbe i uklapanja u nove sredine njihova obitavanja. Upozorava se na kontinuitet nazočnosti hrvatskih iseljeničkih skupina u brojnim talijanskim gradovima te posebna pozornost upravlja na bratovštine kao jedini institucionalni oblik povezivanja i očuvanja domovinske i nacionalne svijesti naših prekojadranskih iseljenika. U zaključku se napominje kako o povijesti hrvatskih zajednica diljem Apeninskog poluotoka postoji obilje netaknute arhivske građe, čije će istraživanje zasigurno pridonijeti boljem poznavanju hrvatskih prekojadranskih migracijskih smjerova, ali i hrvatsko-talijanskih povijesnih i kulturnih veza.

Ključne riječi: prekojadranske migracije, protuosmanlijski ratovi, bratovštine, društvena povijest, rano moderno doba

Stjepan zvan Tartaro iz Leševića, sa kotorskoga područja: ostavljam svom bratu Iliji, za slučaj da zaprijetite osmanlijski napadi, da slobodno može doći u Mletke sa svom svojom obitelji i neka ima na raspolaganju 12 formenta žita i jedan baril vina od mojih padovanskih posjeda. I tako svake godine sve dok traju osmanlijski prodori...

Ovo pišem ja, trgovac Pavao Grurov iz Bosne, sada stanovnik Mletaka, uoči puta u Bosnu (na kojemu neka mi Bog bude od pomoći), ne želeći ostaviti moje stvari neuređene...

Spomenuti izvadci hrvatski su prijevod (s talijanskog jezika) iz oporuka dvojice hrvatskih iseljenika u Mlecima, zavičajem međusobno udaljenih, ali sudbinom zajedničkih im matičnih prostora neodvojivo povezanih.¹ Oporuka Stjepana Tartara, kotorskog poduzetnika i trgovca nastanjenog u Mlecima, napisana je još relativno rane 1514. godine, dočim je posljednja želja kreševskog trgovca kožama, Pavla, načinjena prema kraju istoga stoljeća, 1584. godine. Oba dokumenta, a to nije slučajno, omeđuje XVI. stoljeće, doba koje hrvatska povjesnica pamti po osmanlijskim prodorima i osvajačkim postignućima, sužavanju hrvatskog prostora na najuže granice, ali i po egzodusima koji su nemali dio Hrvata trajno raselili od Banata do Apulije. Hrvatske prekojadranske migracije u tim su dugotrajnim i posljedicama bremenitim događanjima imale iznimnu važnost te je na raščlambu njihovih uzročnosti, povijesnih okolnosti i ozračja, kao i na prikaz pravaca useljavanja, usmjeren istraživački interes ovoga rada.

U ozračju ratova i razaranja – povijesne okolnosti i uzroci hrvatskih migracija

Razdoblje hrvatske povijesti na razmeđu srednjeg i novoga vijeka započinje ranih 1380-ih godina, kada se nakon smrti moćnoga hrvatsko-ugarskog vladara Ludovika I. Anžuvina (1342.-1382.) otvaraju brojni gorući društveni i politički problemi i krize. Idućih dvadesetak godina obilježit će prijestolne borbe i sukobi velikaša za posjede, bogatstvo i moć, dočim se kao nadolazeća opasnost na vojnom obzorju naslućivao skorašnji rat s Osmanlijama. Krvavo razdoblje dinastičkih borbi završava pobjedom Sigismunda Luksemburškog (1387.-1437.), koji se uspijeva učvrstiti na ugarskom prijestolju, slomiti otpor snažnih hrvatskih velikaša i posljednjem Anžuvincu, Ladislavu Napuljskom, zapriječiti put do ugarske krune. Ladislavova prodaja prava na Dalmaciju Mlečanima 1409. godine posljednji je čin neuspjela pokušaja stjecanja i očuvanja hrvatsko-ugarskoga trona. Pokret hrvatskih velikaša na razmeđu XIV. i XV. stoljeća bio je izrazito štetan za Hrvatsku, a opća slabost središnje vlasti najpogubnije dolazi do izražaja u gubitku dalmatinske obale koju Mlečani nakon 1409. godine i uspješnog rata protiv Sigismunda (1411.-1413. i 1418. god.), gotovo u cijelosti otkidaju od hrvatske državne vlasti.

U isto se vrijeme osmanlijske udarne prethodnice sve češće zalijeću u pogranične hrvatske krajeve. Kralj Sigismund – i sam sudionik i gubitnik u Nikopoljskoj bici (1396.) – uočio je važnost pravodobnog i učinkovitog ustroja obrambenog sustava u graničnim područjima. Godine 1433. ustrojio je vojni sustav u Hrvatskoj razdijelivši ga na tri tabora: hrvatski, slavonski i usorski. Ispravno ocjenjujući opasnost koja je zaprijetila cijelom području Podunavlja, Sigismund je posljednjih godina života i vladanja težio sjediniti sve ključne državne i političke čimbenike u jedinstvenu protutursku obranu. Jednako tako je njegov nasljednik Albrecht Habsburgovac (1438.-1439.) pokušao u istoj zadaći okupiti austrijske, češke i hrvatsko-ugarske zemlje. Međutim, njihove su se međusobne suprotnosti uskoro pokazale razornima za ustroj čvrstog i vojnim djelovanjem učinko-

¹ Archivio di Stato di Venezia, Notarile testamenti, b. 1200, br. 150, 1514; b. 962, br. 378, 24. III. 1584.

vitoga protuturskog saveza. Rad na ustroju pograničnoga vojno-obrambenog pojasa nastavio je kralj Matija Korvin (1458.-1490.) koji je nakon pada Bosne 1463. godine uspio ojačati obranu hrvatskih zemalja ustrojem dviju novih banovina (Jajačka i Srebrenička). Iako je njegov obrambeni sustav značio napredak u odnosu na prethodnike te se uspio održati do dvadesetih godina XVI. stoljeća, slabosti hrvatske granice nisu se mogle sakriti.

Osmanlijska su zalijetanja sve više onemogućivala život na širokoj graničnoj crti bojišta, a kobni krbavski razboj 1493. godine zadao je starom hrvatskom plemstvu udarac od kojega se više neće oporaviti. Brojčano smanjeno i osiromašeno domaće plemstvo jednim će dijelom spas potražiti u migracijama u sigurnije krajeve, otvorivši put velikom egzodusu hrvatskoga pučanstva južno od Gvozda. Time je započeo proces masovnih seoba s hrvatskog prostora tijekom kojega će negdašnje jedinstveno etničko područje doživjeti temeljne promjene i naposljetku dovesti do kidanja državne cjelovitosti. U stoljećima koja su uslijedila nakon Krbave, negdašnja se matica hrvatske države i plemstva u dalmatinskom zaleđu do Gvozda pretvorila u osmanlijske sandžake, ostavši bez glavnine starosjedilačkog stanovništva. Početkom XVI. stoljeća osmanlijski su prodori poglavito usmjereni prema južnom zaleđu dalmatinske obale. Na tom prostoru zauzimaju područje od Zrmanje do Cetine s utvrdama Blagaj, Unac, Knin i Skradin (osim Klisa i Obrovca).

S dolaskom na prijestolje sultana Sulejmana II. Veličanstvenog (1520.-1566.) otvara se novi ciklus osmanlijskih osvajanja u Panonskoj nizini. Padom ugarske tvrđave Beograd (1521.) otvoren je put za osmanlijski prodor u Srijem, Podunavlje i Slavoniju. U tom vremenu pada istočna Slavonija s Ilokom i Osijekom, a otpor ugarskog plemstva na Mohačkom polju (1526.) okončan je teškim porazom i pogibijom kralja Ludovika II. (1516.-1526.). U previranjima za prijestolje pobjedu odnosi austrijski nadvojvoda Ferdinand Habsburški, kojega hrvatsko plemstvo izabire za svojega kralja na saboru u Cetinu prvoga dana 1527. godine. Istodobno se nastavljaju osmanlijski prodori i osvajanja: nestaje ostatak obrambenog pojasa južno od Save, a gubitkom Like i Krbave primorskoj je Hrvatskoj – osim uskog područja pod Velebitom – preostao kao osamljeno uporište još samo tvrđi Klis. Deset godina potom (1537.) osvojena je i kliška tvrđava, a istodobno se u Slavoniji granica sve više pomiče prema zapadu. Sredinom XVI. stoljeća granica se pružala s rijeke Drave zapadno od Virovitice preko Čazme do Save južno od Siska – posljednje predstraže na putu prema Zagrebu. Na južnom bojištu između Siska i Bihaća nalazio se tada najteži i najkrvaviji dio bojišnice oko kojega su se vodile bitke presudne za opstojnost "ostatka ostataka Hrvatske". Prekretnicu u ratu označit će tek posljednje godine XVI. stoljeća, kada se nakon pada Bihaća (1592.) – središnjeg uporišta obrambenog pojasa od mora do donje Kupe – osmanlijski osvajač primakao još nedovršenoj tvrđavi Karlovac, a svoj glavni udar usmjerio na Sisak. S porazom osmanlijske vojske kod Siska 1593. ili "godinom rasula", kako su je označili osmanlijski kroničari, nastupa doba prekretnice i "rekonkviste" hrvatskih krajeva.²

U posljednjih četvrt stoljeća osmanlijskih osvajanja hrvatski je državni i etnički prostor više nego prepolovljen: od 50.000 km², koliko je približno obuhvaćao 1526. godine, smanjio

se sredinom stoljeća na oko 20.000 km², od čega je pri kraju XVI. stoljeća preostalo samo oko 16.800 km². Izravne i za hrvatski narod najpogubnije posljedice, čiji će negativni tragovi u mnogo čemu obilježiti buduća stoljeća, bile su migracije s osvojenih i ratnim stradanjima najteže pogođenih područja. Njihov opseg i dugotrajnost, praćeni razdobljima smirivanja, dovest će do postupna gubitka nekoć etnički jedinstvenoga hrvatskog prostora te dubokih promjena u etničkoj i vjerskoj strukturi stanovništva. Osmanlijska osvajanja i hrvatski egzodus kao njihova najizravnija posljedica nagnat će hrvatsko stanovništvo na seobe diljem europskih prostora. Tijekom idućih stoljeća većina će se hrvatskih zajednica stopiti s tamošnjim većinskim stanovništvom te o njihovoj negdašnjoj nazočnosti i podrijetlu danas svjedoče samo arhivska vrela i toponomastički tragovi. Tek će malobrojne zajednice zadržati svoju opstojnost i nacionalni identitet i do najnovijega doba.

Povijesna vrela i rezultati historiografije nedvojbeno potvrđuju da je najmasovnije hrvatsko iseljavanje bilo usmjereno prema sjeveru. Vremenski se pretežito odvijalo tijekom XVI. stoljeća, a procesom iseljavanja bili su zahvaćeni Hrvati s područja koje su osmanlijski osvajači već zauzeli ili svojim prodorima neposredno ugrozili (zapadna i sjeverna Bosna, Lika, Krbava, unsko-kupsko međurječje, zapadna Slavonija i zaleđe Dalmacije). Hrvati su naselili široko područje zapadne Ugarske, Donje Austrije, Slovačku i Moravsku, a manji dio područje današnjega rumunjskog Banata. Vremenski podudarajući, opsegom i intenzitetom ne manje važan selidbeni smjer hrvatskih migracija slivao se i prema susjednoj, suprotnoj jadranskoj obali te će razmatranje njegovih temeljnih sastavnica biti središnjim interesom ovoga priloga.³

² O razdoblju hrvatske povijesti od kraja XIV. do početka XVI. stoljeća, poglavito osmanlijskim osvajanjima i ustroju protuturske obrane, postoji opsežna literatura. Vidi, primjerice: Matija Mesić, *Hrvati na izmaku XV. i na početku XVI. vieka*, *Književnik*, god. I, Zagreb, 1864., str. 401-431, 505-543; god. II, Zagreb, 1865., str. 61-78, 195-218; Isti, *Banovanje Petra Berislavića*, *Rad JAZU*, sv. 3, Zagreb, 1868., str. 1-64; Isti, *Hrvati nakon bana Berislavića do muhačke bitke*, *Rad JAZU*, sv. 18, Zagreb, 1872., str. 77-163; sv. 22, 1873., str. 55-204; Radoslav Lopašić, *Bihac i Bihačka krajina*, Zagreb, 1890.; Isti, *Oko Kupe i Korane*, Zagreb, 1895.; Ferdo Šišić, *Bitka na krbavskom polju (11. rujna 1493). U spomen četiristo godišnjice toga događaja*, Zagreb, 1893.; Isti, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473-1496)*, *Starine JAZU*, sv. 37, Zagreb, 1934., str. 189-344; sv. 38, Zagreb, 1937., str. 1-180; Stjepan Antoljak, *Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 9, Zadar, 1962., str. 55-115; Seid M. Traljić, *Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 11-12, Zadar, 1966., str. 203-227; Isti, *Nin pod udarom turskih ratova*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 16-17, Zadar, 1969., str. 529-548; *Krbavska biskupija u srednjem vijeku* (zbornik), Rijeka-Zagreb, 1988.; Mirko Valentić, *Turski ratovi i hrvatska dijaspora u XVI. stoljeću*, *Senjski zbornik*, sv. 17, Senj, 1990., str. 45-60; *Sisačka bitka 1593.* (zbornik), Zagreb-Sisak, 1994.; Milan Kruhek, *Krajiške utorde i obrana Hrvatskog Kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb, 1995.; Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Zagreb, 1997.; Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb, 1998.; Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb, 2001., str. 146-183; Lovorka Čoralčić, *U gradu svetoga Marka: povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb, 2001., str. 52-54.

³ Prekojadranske migracije dio su tzv. zapadnog smjera hrvatskih iseljavanja u širokom vremenskom luku ranoga novog vijeka. Osim područja Apeninskog poluotoka od Furlanije do talijanskog juga, tim su smjerom, u širem smislu, obuhvaćene i hrvatske migracije u Istru, Goricu, Kranjsku i Štajersku. O tome vidi detaljnije: Nada Hranilović, *Žumberčani – subetnička grupa u Hrvata*, *Migracijske teme*, god. VI, br. 4, Zagreb, 1990., str. 593-612; Miroslav Bertoša, *Istra: Doba Venecije (XVI.-XVIII. stoljeće)*, Pula, 1995.², str. 56-80; Čoralčić, *U gradu*, str. 58-60.

Višestoljetno useljeničko područje – Furlanija

Povijest hrvatsko-furlanskih veza moguće je pratiti još od vremena seoba naroda te stvaranja novih etničkih i političkih zemljovida na europskom prostoru. U doba doseobe i razmještanja Hrvata na područje nekadašnjih rimskih provincija u Panoniji i Dalmaciji, događa se i kolonizacija gornjoitalske (Furlanske) nizine, u koju oko 600. godine prodiru hrvatska i slovenska plemena. Vijest o tome najizravnije je potvrđena u pismu pape Grgura I. Velikog (590.-604.) salonitanskom nadbiskupu Maksimu (srpanj 600.).⁴ Iako je prodiranje u dubinu Furlanske nizine privremeno zaustavljeno na njezinu istočnom rubu, gdje je postojao jak obrambeni sustav langobardskih utvrđenja, naseljavanje se nastavlja u drugoj polovini VII. i početkom VIII. stoljeća, kada slavenska plemena naseljavaju dio današnje Beneške Slovenije, čime se granica konačno ustaljuje između mora i Alpa na langobardskom limesu. U vrijeme franačke uprave Furlanija stječe status pograničnog područja (marke) te u svojem sastavu okuplja i neke hrvatske krajeve. Nakon što je 1077. godine Furlanija pripala akvilejskom patrijarhu, nastaju, zapadno od slavensko-romanske etničke granice, brojna kolonizirana slavenska sela. Naseljavanje su podupirali i sami patrijarsi, dovodeći novo stanovništvo u plodnu Furlansku nizinu u kojoj već od X. stoljeća postoji sedamdesetak slavenskih sela. U to se doba čak i u potpuno furlanskim mjestima često susreću slavenska imena: Beliša, Dragoslav, Dragovid, Zdegoj i dr. U izvorima s kraja XIII. stoljeća također je još uvijek živo prisutna svijest o slavenskom obilježju furlanskoga kraja, čiji se brdovit kraj naziva *in Schiavonis*. Najkasnije do XV. stoljeća većina je naselja romanizirana (posebice u dolini Bijele), a o njihovu negdašnjem podrijetlu svjedočila su imena mjesta, danas najvećim dijelom talijanizirana (Gorizza, Gradisca, Sella, Medea Sclabonica, Sanctus Vitus de Sclabonibus, Passian Schiavonesco, San Leonardo di Schiavoni, Santa Maria di Sclavonico, Versia Sclavonica, Villa Sclavonica, Borgo dei Sclavons i dr.).⁵

U doba kad je proces romanizacije većine slavenskih sela u Furlanskoj nizini i Beneškoj Sloveniji poprimalo sve izrazitija obilježja (XV. st.), u tamošnjemu glavnom gradu Udinama - tada vodećemu gospodarskom, upravnom i kulturnom središtu Furlanije – izdvaja se brojem doseljenika etnička zajednica slavenskoga (ponajprije hrvatskog i slovenskog) podrijetla. Iako su neki Hrvati, koji se u onodobnim vrelima spominju u Udinama, onamo dolazili samo privremeno i poradi gospodarskih (trgovačkih) interesa, pretežit dio ostaje trajno, pronalazi stalno zaposlenje, zasniva obitelj i stječe status punopravnih stanovnika i građana. Uklapajući se u život i običaje nove sredine, neki od hrvatskih doseljenika i pohoditelja glavnoga furlanskoga grada postaju štovani članovi gradske zajednice. Tako se, primjerice, među istaknutijim Hrvatima koji su tijekom toga razdoblja boravili i djelovali u Udinama, spominje slikar, drvorezbar i dekorater Ivan iz

⁴ Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb, 1972., str. 1.

⁵ Ferdo Gestrin, Slovani v Italiji v zgodnjem srednjem veku, *Zgodovinski časopis*, god. LI, br. 2 (107), Ljubljana, 1997., str. 163.

Zagreba (u vrelima nazivan: Baptista Zagrabiensis, Battista Schiavone, Battista de Dalmazia). Zagrepčanin Ivan djelovao je u drugoj polovini XV. stoljeća u Udinama i u nedalekom mjestu S. Daniele del Friuli. Njegov sin Martin (rođen 1467.), u izvorima poznat pod imenom Pellegrino da San Daniele, bio je poznati slikar, a kći Ana supruga Giovannija de Cramarisa, jednog od najpoznatijih furlanskih sitnoslikara toga doba.⁶ Osim slikara i rezbara Ivana Zagrepčanina, u Furlaniji i u Udinama su u XV. stoljeću djelovali i zlatar Juraj iz Dubrovnika i slikar Nikola Petrov iz Zagreba. Tijekom 1440-ih godina ondje je privremeno boravio i kamenoklesarski majstor Kristofor s Briona koji je već obrađeni istarski kamen (*pietra istriana*) ugrađivao u oltarne pregrade udinske stolne crkve.⁷ S Furlanijom i Udinama bili su povezani i odvjetci istaknute kotorske plemićke obitelji Bisanti: braća Luka (Kotor, 1503. – Udine, 1575) i Pavao (Kotor, 1529. – Udine, 1587). Obojica su, nakon što su obavljali službu kotorskih biskupa, crkvenu djelatnost nastavili u Udinama, gdje su do svoje smrti obnašali dužnosti pomoćnih biskupa i generalnih vikara akvilejskoga patrijarha. Istakli su se u književnom životu Udina te ostavili više crkvenopovijesnih i književnih djela na latinskom i talijanskom jeziku.⁸

Posebno važno mjesto u povijesti djelovanja Hrvata u Udinama imala je Bratovština sv. Jeronima koja je u svoje članstvo okupljala ponajprije useljenike hrvatske i slovenske etničke pripadnosti. Utemeljena je 1452. godine, a njezino prvotno sjedište nalazilo se u predgrađu Udina (borgo s. Antonio ili Porta Ronchi), dočim se bratimski oltar, posvećen sv. Antunu opatu, štovao u dominikanskoj crkvi sv. Petra mučenika u gradu. Početkom 1480-ih godina Bratovština preseljava sjedište u neposrednu blizinu udinske katedrale uz sam gradski trg, gdje podiže neveliku zgradu-gostinjac za okupljanje bratima i za zbrinjavanje bolesnih i siromašnih članova. U drugoj polovini XV. stoljeća ona je dostigla najveći uspon po broju članova i gospodarskim mogućnostima. Krajem stoljeća Bratovština poduzima niz aktivnosti na uređenju sjedišta. Uz tadašnjega udinskog liječnika (gradski fizik) Urbana Dianu vezana je pregradnja i proširivanje gostinca 1493. godine, o čemu je svojedobno svjedočio i natpis zahvale uklesan na pročelju. U gostinju se nalazila velika i drvenim gređem presvođena dvorana za sastanak bratima, urušena i nestala u kasnijim pregradnjama, a iznad glavnih vrata je stajala freska s prikazom sv. Jeronima. U posljednjem stoljeću djelovanja (XVIII.) Bratovština je, poput većine ostalih udinskih udruga, izgubila dotadašnje značenje. Prihodi od članarina i oporučnih legata bratima i darovatelja nisu više bili dovoljni za njezino samostalno djelovanje. Odjel gostinca za zbrinjavanje bolesnika postao je neodgovarajući za pružanje kvalitetne bolničke zaštite i njege te je njegovo održavanje dovedeno u pitanje. Istodobno, udinske su vlasti nastojale poticanjem isključivo jedne, za bolesničku skrb posebno određene Bratovštine s. Maria della Misericordia, objediniti sve dotadašnje male, zastarjele i neefikasne gostinje u je-

⁶ Podrobnije o Ivanu iz Zagreba vidi tekst Ivy Lentić-Kugli u *Hrvatskom biografskom leksikonu* (dalje: HBL), sv. I, Zagreb, 1983., str. 429-430.

⁷ Štefan Mlakar, *Brioni*, Brioni, 1971., str. 16.

⁸ Usporedi tekst Miljenka Foretića u HBL, sv. I, str. 792-794.

dinstvenu bolničku ustanovu. Godine 1775. Bratovština sv. Antuna Opata, kovačka Udruuga sv. Nikole i hrvatska Bratovština sv. Jeronima ukinute se odredbom udinskih vlasti. Njihovi su prihodi pridruženi spomenutoj Udruzi sv. Marije Milosrdnice koja otad djeluje kao jedinstvena i samostalna gradska bolnica za područje Udina. Nestankom Bratovštine sv. Jeronima spomen hrvatske zajednice u Udinama postupno zamire, svodeći se uglavnom na pokoji primjer privremenog boravka ili trajnijeg naseljavanja u Furlanskoj nizini.⁹

Apulija, Marke, Molise – žarišta ranonovovjekovnih useljavanja

Prvi pouzdaniji tragovi hrvatskih iseljavanja na prostore srednjeg i južnog dijela Apeninskog poluotoka datiraju još iz XIII. stoljeća. Riječ je o manjim skupinama iz Dalmacije koje uglavnom odlaze iz trgovačko-poduzetničkih razloga; zaustavljaju se i privremeno naseljavaju u obalnim jadranskim gradovima. Tako je, primjerice, na području Apulije u blizini grada Otranta zabilježena već u trećem desetljeću XIV. stoljeća crkva *Santus Vitus de Sclavonibus*, dočim je spomen crkve *San Niccolò degli Schiavoni* u mjestu Vasto datiran 1362. godinom. Na području Garganskoga gorja svjedočanstva o ranoj hrvatskoj kolonizaciji sačuvana su u prezimenima (*Angelicchio, Anticchio, Budinizza, Draicchio, Dragoia, Marcovicchio, Pastrovicchio, Radogna, Vecera, Vocenicchio* i dr.) i lokalnoj toponomastici (*Valle d'Antizza* po obitelji Antić; naziv općine *Peschichi*).¹⁰ Hrvatske kolonije nastaju i u Apuliji, gdje tamošnje obalne gradove naseljavaju dalmatinski i primorski trgovci i pomorci. U Brindiziju – gradu koji posebno učestalo pohode dubrovački i senjski trgovci – jedna je gradska četvrt nazvana *San Pietro degli Schiavoni*.

Izrazito zapaženo mjesto u hrvatskom naseljavanju prekojadranskih krajeva imala je talijanska pokrajina Marke (*Marche*).¹¹ Iako prvi tragovi Hrvata u Markama potječu još iz XIV. stoljeća, učestalost iseljavanja raste sredinom i u drugoj polovini XV. stoljeća, u prvoj polovini XVI. stoljeća dostigla je vrhunac. Migracijski tokovi uglavnom su zahvaćali

⁹ Podrobnije o hrvatsko-slovenskoj bratovštini u Udinama vidi: Lovorka Čoralić, *Bratovština Svetog Jeronima u Udinama* (koautor M. Manin), *Croatia christiana periodica*, god. XIX, br. 35, Zagreb, 1995., str. 93-110; Čoralić, *U gradu*, str. 60-63.

¹⁰ Giacomo Scotti, *S one bane mora. Tragom hrvatskih naselja u srednjojužnoj Italiji*, Rijeka, 1980., str. 6-7.

¹¹ Problematikom iseljavanja, života i djelovanja Hrvata u Markama, te njihovim vjerskim i kulturnim ustanovama, najviše se bavio slovenski povjesničar Ferdo Gestrin. Osim monografskog djela (Gestrin 1997), usporedi i: Ferdo Gestrin, *Slovani v službi pri Malatestovih organih v Fanu (1434-1455)*, *Zgodovinski časopis*, sv. 19-20, Ljubljana, 1965.-1966., str. 161-180; Isti, *Prispevek k kulturnemu življenju Slovanov v Markah v Italiji (XIV-XVII stoletje)*, *Spomenica Josipa Matasovića (1892-1962)*, Zagreb, 1972., str. 89-96. Isti, *Trgovina s kožami v Markah v 15. in v prvi polovici 16. stoletja*, *Zgodovinski časopis*, sv. 30, br. 1-2, Ljubljana, 1976., str. 23-35; Isti, *Migracije iz Dalmacije v Italijo v 15. in 16. stoletju*, *Zgodovinski časopis*, sv. 30, br. 3-4, Ljubljana, 1976., str. 269-277; Isti, *Migracije iz Dalmacije u Marke u XV i XVI stoljeću*, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest FF u Zagrebu*, sv. 10, Zagreb, 1977., str. 395-404.; Isti, *Versko življenje in institucije Slovanov v Markah od 15. do 17. stoletja*, *Zgodovinski časopis*, sv. 31, br. 3, Ljubljana, 1977., str. 277-285; Isti, *Slovani v Pesaru od 15. do 17. stoletja*, *Zgodovinski časopis*, sv. 49, br. 3, Ljubljana, 1995., str. 341-351; Isti, *Le migrazioni degli Slavi in Italia, Proposte e ricerche (Economia e società nella storia dell'Italia centrale)*, anno XXI, sv. 41, Ancona, 1998., str. 169-181.

stanovništvo iz većih dalmatinskih obalnih gradova (poglavito iz dalmatinske prijestolnice Zadra), a zabilježen je i velik broj iseljenika iz zaleđa. U tamošnjim se izvorima iseljenici iz urbanih sredina redovito označavaju prema gradovima iz kojih potječu, dočim se za one iz zaleđa rabe nazivi *Sclavus* ili *Sclavonus* te oznake *de Sclavonia*, *de Dalmatia* ili *de partibus Illirie*, a za govorni jezik doseljenika upotrebljavaju izrazi *lingua sclavonica* ili *lingua dalmatina*. Useljenici podrijetlom iz hrvatskih gradova pripadali su uglavnom nižem i srednjem društvenom sloju (pučani) te je ponajprije riječ o sitnim trgovcima, pomorcima i obrtnicima. Posebno su brojni bili dubrovački i senjski trgovci, koji su tijekom prošlih stoljeća (ne samo u doba pojačanog iseljavanja) s Markama imali učestale trgovačke i prometne veze. Iz dalmatinskoga zaleđa odlazili su u Marke težaci (koloni) koji su zbog ratnih pustošenja u matičnim krajevima ostali bez zemljišnih posjeda – temeljnog izvora svoje egzistencije. Oni i u novoj sredini nastavljaju s poljodjelstvom te stupaju u različite oblike kolonatskog odnosa. Katkad se isključivo bave stočarstvom, uzimajući u zakup na uzgoj (*socida*) veći stočni fond na dulji vremenski rok.

Hrvatski iseljenici naseljavali su gotovo sva veća obalna mjesta u Markama (Pesaro, Fano, Senigallia, Ancona, Porto Recanati, Porto Fermo i dr.), ali i niz gradova u unutrašnjosti pokrajine i izvan njezinih granica (Fermo, Recanati, Urbino, Jesi, Ascoli Piceno, Fossombrone, Sansepolcro, Spoleto i dr.). Mnogi naseljavaju i brojna manja mjesta u pokrajini u blizini navedenih gradova ili u udaljenom zaleđu (Trebantico, Novilara, Cattabrighe, S. Costanzo, Cerasa, Scapezano, Ripe, Montacuto, Varano, Camerano, Massignano, Sappanico, Poggio, Sirolo, Loreto, Polverigi, Monte Tassi kod Monte Feltra i S. Egidio i Ripole u kraju Mondavio i dr.). S obzirom na dalmatinske gradove iz kojih doseljavaju, učestaloću spominjanja u izvorima prednjače Rabljani, Zadrani, Šibenčani, Trogirani, Splitski, Hvarani, Bračani, Kotorani i Budvani, ali nisu rijetki ni doseljenici iz manjih obalno-otočnih središta i područja (Cres, Pag, Nin, Skradin, Poneretavlje) te iz obalne Istre (Poreč, Labin). Osim iz područja u sastavu mletačke stečevine na istočnom Jadranu, u Markama su zabilježeni i brojni iseljenici s područja Dubrovačke Republike i Hrvatskoga primorja. Naposljetku, dio iseljenika je prispijevao iz unutrašnjosti Hrvatske (Zagreb, Petrinja, Požega, Krapina, Krbava, Zrin) te iz doline rijekâ Bosne i Sane. Iako je teško odrediti približan broj hrvatskih iseljenika koji su tada naselili gradove i unutrašnjost u Markama, na osnovi podataka iz arhivske građe pretpostavlja se da su – poglavito u gradovima Pesaro i Fano – činili i do 15 posto ukupnoga stanovništva.¹² Vrijedno je napomenuti da je – prema predaji – hrvatskoga podrijetla (iz bokeljskoga mjesta Kruščica) i papa Siksto V. (Felice Peretti; 1585.-1590.), rođen u mjestu Grottamare u Markama, nedaleko od grada Montalto.¹³

Neizostavna sastavnica povijesti hrvatskoga iseljeničtva u Markama jest djelovanje njihovih bratimskih udruga. Najstarija poznata bratovština hrvatskih iseljenika u Marka-

¹² Gestrin, Migracije iz Dalmacije u Marke, str. 396-403.

¹³ Scotti, S one bane mora, str. 8-9.

ma osnovana je u trgovačkom gradu Recanati i u izvorima se spominje od 1375. godine do kraja XVI. stoljeća. Bila je posvećena sv. Petru mučeniku (*Fraternitas Sclauorum Sancti Petri Martiris*), a najvećim dijelom njezino su članstvo činili poduzetnici i trgovci. Druga važna hrvatska bratovština osnovana je u prvoj polovini XV. stoljeća u Fanu. Zaštitnik Udruge bio je sv. Nikola, a sjedište se nalazilo u crkvi sv. Augustina (*Fraternitas Sclauorum ad honorem Sancti Nicolai in ecclesia Sancti Augustini sive Sancte Lucie di Fano*). Krajem XV. stoljeća nastaje bratovština u Pesaru, posvećena čestom zaštitniku hrvatskih bratimskih udruga – sv. Jeronimu (*Fraternitas Sancti Hyeronimi delli Sclauoni*). Bratovština se održala do sredine XVI. stoljeća, a o njezinu ugledu u crkvenom životu Pesara svjedoči podatak da je sjedište imala u tamošnjoj stolnoj crkvi, gdje je posjedovala kapelu i grobnicu za pokop preminulih članova.¹⁴ Uz navedene udruge, posebno mjesto u povijesti hrvatskih bratovština na Apeninskom poluotoku imala je Bratovština Presvetoga Sakramenta u Loretu, svetištu koje je – na osnovi legende o prijenosu nazaretske kućice iz Trsata u Loreto (1294.) – u prošlosti bilo često odredište hrvatskih hodočasnika. Osnovana 1460-ih godina, Bratovština je – osim brige za stalno nastanjene Hrvate – imala zadaću zbrinjavati hodočasnike iz domovine. Sjedište udruge nalazilo se u središnjoj loretskoj crkvi sv. Marije, gdje se i danas nalazi hrvatska kapela posvećena sv. Ćirilu i sv. Metodu.¹⁵ Od ostalih hrvatskih bratovština u Markama još su poznate i udruga posvećena Gospi od Karmela u Fermu te zajednice (*universitas*) u Anconi i Traniju u XV. stoljeću.

Jedina do danas sačuvana etnička zajednica Hrvata na Apeninskom poluotoku nalazi se u talijanskoj pokrajini Molise (Campobasso), tridesetak kilometara od obala Jadrana.¹⁶ Iako nekada brojnija ljudstvom i naseljima, hrvatska zajednica danas opstoji samo u mjestima Kruč (*Acquaviva Collecroce, Živa voda*), Mundimitar (*Montemitro*) i Filić (*San Felice del Molise*), koja zajedno broje oko 4.500 stanovnika. Iako nije utvrđeno točno vrijeme naseljavanja u Molise, pretpostavlja se – na osnovi istraživanja jezične baštine Molisanskih Hrvata – da se početak njihove nazočnosti na tim prostorima može smjestiti u doba neposredno prije ili u vrijeme otkrića Amerike (1492.). Na osnovi govora (hrvatski jezik ikavsko-štokavskog narječja) utvrđeno je uže podrijetlo iseljenika – područje Dalmacije između rijekâ Cetine i Neretve. U vrijeme doseljavanja Hrvati su nastanili i brojna druga sela u pokrajini Molise. Jezgru kolonizacije činilo je petnaestak naselja s oko 7-8.000 ljudi.

¹⁴ Gestrin, Prispjev; Isti, Migracije iz Dalmacije u Marke; Isti, Slovani v Italiji.

¹⁵ O hrvatskoj zajednici u Loretu i Bratovštini Presvetoga Sakramenta, kao i o štovanju loretskoga kulta u Hrvatskoj, vidi: Dragan Dujmušić, *Kritična povijest Svete kuće Marijine u Loretu i njezini prenosi*, Rijeka, 1912.; Gestrin, Prispjev; Isti, Migracije iz Dalmacije u Marke, Nikola Mate Roščić, *Hrvatska hodočašća u Loreto, Croatica christiana periodica*, god. VII, br. 11, Zagreb, 1983., str. 88-96; Floriano Grimaldi, *Slaveni u mjestu Sveta Marija Loretska (Santa Maria di Loreto) tijekom XV. stoljeća*, u: *Prošlost i sadašnjost trsatskog svetišta, Dometi* (tematski broj), god. XXIV, br. 1-2-3, Rijeka, 1991., str. 21-50; Giuseppe Santarelli, *Štovanje Majke Božje Loretske te prisuće Hrvata u Loretu*, str. 59-76; Emanuel Hoško, *Na vrhu trsatskih stuba*, isto, Rijeka, 1991.; Čoralić, U gradu, str. 66.

¹⁶ O prošlosti Molisanskih Hrvata vidi: Josip Barač, *Hrvatske kolonije u Italiji*, Split, 1904.; Josip Smodlaka, *Posjet Apeninskim Hrvatima. Putne uspomene i bilješke*, Zadar, 1906.; Milan Rešetar, *Slavenske kolonije u Italiji* (otisak iz "Srđa" za 1906. god.), Dubrovnik, 1907., str. 1105-1127; Giuseppe Gelcich, *Colonie Slave nell'Italia meridionale*, Spalato, 1908.; Teodor Badurina, *Rotas opera tenet arepo sator*, Roma, 1950.; Scotti, S one bane mora.

Njihov se broj poslije povećao, a u novije se vrijeme, poradi iseljavanja u druge dijelove Italije te stapanja s domaćim talijanskim stanovništvom, smanjio na samo nekoliko tisuća. Tragovi ranoga hrvatskog naseljavanja zabilježeni su u mjesnoj toponomastici i pisanim izvorima u selima Palata, Tavenna (*Tavela*), Mafalda, Montelongo, Štijekov (*San Giacomo degli Schiavoni*), San Biase, Petacciato, Cerritello, Sant'Angelo, Montenero di Bisaccia, Castelluccio i dr. Prezimana mjesnog stanovništva, danas najvećim dijelom talijanizirana, nesumnjivo upućuju na hrvatsko podrijetlo brojnih molisanskih obitelji (*Bercicchi, Blascetta, Clissa, Jacusso, Jurizzi, Lissa, Mattiaci, Mirco, Papicchio, Plescia, Radi, Smigliani, Staniscia, Suriano, Surani, Tomizzi, Zara* i dr.).¹⁷ U župnoj crkvi u Palati urezan je kameni natpis koji svjedoči o dalmatinskom podrijetlu doseljenika u prvoj polovini XVI. stoljeća: *HOC PRIMUM DALMATICAЕ GENTES INCOLVERE CASTRUM AC FUNDAMENTIS EREXERE TEMPLUM ANNO MDXXXI (Dalmatinski narod ponajprije se nastani u ovom gradu i podiže hram iz temelja godine 1531.)*.¹⁸

U prijestolnici Prevedre Republike – Hrvati u Mlecima

Nazočnost hrvatskih iseljenika u Mlecima može se – s obzirom na intenzitet useljavanja i učestalost spominjanja u izvorima – podijeliti u više vremenskih odsječaka. U razdoblju do XV. stoljeća useljavanje je neznatno te se u notarskim spisima bilježi tek pokoji doseljenik hrvatskoga podrijetla. Početkom XV. stoljeća intenzitet useljavanja naglo raste i svoj vrhunac postiže u drugoj polovini istoga stoljeća. Brojčano snažna iseljavanja nastavljaju se do kraja XVI. stoljeća, a tijekom XVII. i XVIII. stoljeća – usporedno sa smirivanjem vojno-političkih prilika na širem prostoru europskog jugoistoka – učestalost prekojadranskih migracija (stoga i onih upravljenih u grad na lagunama) znatno je opala.¹⁹

Jedna od temeljnih značajki demografskog razvoja Hrvata u Mlecima jest njihova relativno brza asimilacija. Činjenica je da skupine iseljenika, ma koliko bile brojne i učestale, već u trećoj ili najdalje četvrtoj generaciji gube svijest o domovinskom podrijetlu i potpuno se venetiziraju. Brzoj asimilaciji pridonosila je srodnost mletačke sredine s njihovim matičnim područjem, velegradsko obilježje grada na lagunama, istovjetno vjersko ozračje (katoličanstvo), kao i neki drugi – asimilaciji pogodni čimbenici (poznavanje mletačkog dijalekta, pripadnost istoj državnoj zajednici, izmiješanost s ostalim etničkim skupinama i dr.). Zanimljivo je da se svijest o pripadnosti izrazitije očuvala u potomaka onih skupina useljenika koji su u Mletke pristigli u razdoblju najintenzivnijih migracija na zapadnojadransku obalu. Izrazita brojnost – koja ih je isticala i među ostalim etničkim useljeničkim skupinama – pridonosila je njihovoj jačoj međusobnoj povezanosti te je samim time bilo moguće da se svijest o podrijetlu prenese i očuva u prvim sljedećim generacija-

¹⁷ Scotti, *S one bane mora*, str. 18.

¹⁸ Isto, str. 23.

¹⁹ Čoralić, *U gradu*, str. 68-83.

ma. U kasnije doba, kad se migracije smanjuju, homogenost useljeničtva slabi te je proces asimilacije mnogo brži nego u prethodnom razdoblju.

Prilikom raščlambе strukture iseljenika s istočnojadranske obale prema užoj domovinskoj ili regionalnoj pripadnosti, potrebno je napomenuti kako za dio njih nije moguće utvrditi poblize mjesto podrijetla. Naime, za nemali broj iseljenika se rabe općenita imena, najčešće prema zemljopisnoj odrednici Schiavonia (*de Schiavonia, de Sclavonia, Schiavone, Schiavone, Schiavon*), koja je upućivala da je njihovo podrijetlo kontinentalni dio istočnojadranske obale. Jednako tako, za doseljenike iz Istre, Dalmacije i Bosne rabe se oznake *de Dalmazia, Dalmata, Dalmatinus* odnosno *de Istria, Istrianus*, te nazivi *de Bossina, Bossniaco* i slično.²⁰

Raščlamba podrijetla doseljenika prema konkretnim onodobnim državnim i regionalnim cjelinama pokazuje da je uvjerljivo najveći dio pristigao s područja mletačkih stečevina na istočnojadranskoj obali. Riječ je o prostoru koji se danas najvećim dijelom nalazi u sastavu Republike Hrvatske. Iz Istre - najsjevernijega prekojadranskog teritorija u sastavu Serenissime – u Mlecima je nazočno 2 posto od ukupnog broja hrvatskih doseljenika.²¹ Najviše ih je iz Pule, dočim se većina ostalih istarskih gradova spominje u manjem broju primjera (Buzet, Umag, Rovinj, Labin, Momjan, Poreč, Vižinada). Mnogo je veći broj doseljenika pristigao iz teritorijalno najprostranije mletačke stečevine Dalmacije (46 posto). Prvenstvo pritom ima Zadar – glavni grad i vodeće gospodarsko središte pokrajine, kojega sa znatno manjim brojem iseljenika slijede ostala veća dalmatinska središta (Split, Šibenik, Trogir, Omiš, Makarska) i otoci (Rab, Pag, Hvar, Brač, Korčula, Vis). Ostali gradovi (i uže regije) spominju se s tek pokojim pojedinačnim primjerom (Vrana, Novi-grad Zadarski, Klis, Kaštela, Omiš, Makarsko primorje, Obrovac, Osor, Poljica, Skradin).²² Razdioba useljenika prema gradovima Mletačke Albanije pokazuje slične omjere (ukupno 31 posto od ukupnog broja useljenika). Tako je iz glavnoga grada pokrajine – Kotora – zabilježeno najviše iseljenika u ukupnom omjeru svih gradova istočnojadranske obale. Nemali broj iseljenika (ali manje u usporedbi s Kotorom) potječe iz Prčnja, Perasta, Dobrote, Risna, Bara, Budve, Herceg-Novoga te iz autonomne općine Paštrovići.²³

²⁰ Čoralić, U gradu, str. 84-100.

²¹ Lovorka Čoralić, Istrani u Mlecima (XV.-XVIII. st.), *Vjesnik Istarskog arhiva* (Državni arhiv u Pazinu), god. 4-5 (1994-1995), sv. 4-5, Pazin, 1998., str. 15-30.

²² Lovorka Čoralić, Zadrani u Veneciji od XIV-XVIII stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 35, 1993., str. 63-119; Ista, Zadarski iseljenici u Veneciji i bratovština slavenskih doseljenika sv. Jurja i Tripuna (od 1451. godine do kraja XVIII. stoljeća), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru*, sv. 36, Zadar, 1994., str. 97-124; Ista, Trogirani u Veneciji od XIV. do XVIII. stoljeća, *Vartal. Časopis za kulturu*, god. III, br. 1-2, Trogir, 1994., 51-90; Ista, Splićani u Veneciji od XIV. do XVIII. stoljeća, *Božić-Bužančić zbornik. Zbornik radova posvećenih sedamdesetogodišnjici života Danice Božić-Bužančić, Grada i prilozima za povijest Dalmacije*, sv. 12, Izdanja Povijesnog arhiva u Splitu, Split, 1996., str. 109-156.

²³ Lovorka Čoralić, Iseljenici iz grada Kotora u Mlecima (XV.-XVIII. st.), *Povijesni prilozima*, god. 17, Zagreb, 1998., str. 133-155; Ista, Iz prošlosti Boke: budvanska zajednica u Mlecima (XV.-XVIII. st.), *Povijesni prilozima*, god. 19, Zagreb, 2000., 125-152; Ista, Iz prošlosti Paštrovića, *Historijski zbornik*, god. XLIX, Zagreb, 1996., str. 137-159.

S područja neodvisne Dubrovačke Republike tijekom svih stoljeća nazočan je u Mlecima velik broj trajno ili privremeno iseljenih građana (sedam posto). Najviše ih dolazi iz Dubrovnika, ali je određen broj useljenika podrijetlom i iz manjih mjesta u sastavu Republike sv. Vlaha (Ston, poluotok Pelješac, Župa Dubrovačka, Elafitski otoci i dr.).²⁴

Prostorni raspon područja koje objedinjuje mletačke doseljenike iz Kraljevine Hrvatske i Slavonije prilično je velik i zahvaća nekoliko regionalnih cjelina (Slavonija, Zagreb i okolica, Lika i Krbava, Primorje, dio dalmatinskoga zaleđa i današnje Bosne). Najviše je iseljenika iz primorskih gradova Senja i Rijeke, nedalekog Modruša te iz Zagreba i Požege.²⁵ Naposljetku, s područja onodobnog Bosanskoga Kraljevstva zabilježen je tek manji broj doseljenika označen prema gradovima iz kojih potječu (jedan posto). Izrijeком se nešto više spominje Krupa, dok se Jajce, Kreševo i Sana navode pojedinačno.²⁶

Zanimanja hrvatskih iseljenika u Mlecima prvenstveno su bila u djelatnostima koje su tradicionalne u njihovim matičnim krajevima. Brojni iseljenici su nalazili sigurno zaposlenje u škverovima državnog arsenala, gdje se uvijek osjećala potreba za umješnim drvodjeljskim majstorima, graditeljima brodova, tesarima, izrađivačima jedara, vesala i brodske opreme, te vještim pomorcima – običnim mornarima, veslačima, kormilarima i kapetanima. Neki su pomorci ostajali izvan državne službe, baveći se samostalnom broderskom djelatnošću. Posjedovali su manja plovila (barke i gondole) s kojima su sudjelovali u prijevozu ljudi i robe uzduž kanala i Lagune. Neki su se priključivali samostalnim brodograditeljima, radili u privatnim škverovima te nakon nekog vremena otvarali vlastite radionice za popravak i izgradnju brodova. Uz tu, brojčano veliku skupinu pomoraca, u Mlecima su privremeno djelovali i brojni kapetani, vlasnici i paroni brodova, kojima grad na lagunama najčešće nije bio mjestom stalnoga boravka.²⁷ Mletke su pohodili i brojni trgovački poduzetnici (poglavito Bokelji i Dubrovčani), koji su dovozili i prodavali poljoprivredno-stočarske proizvode dalmatinskoga zaleđa i balkanskih zemalja. Posebno su se izdvajali hrvatski brodari i trgovci iz Boke, čije su istaknute pomorske obitelji (Dabinović, Florio, Đurović, Ivanović, Kamenarović, Lazzari, Luković, Marović, Radimiri, Tripković, Verona, Zbutega i dr.), pokoljenjima održavale učestale trgovačke i kulturne veze između gradova istočne i zapadne jadranske obale. Brojni iseljenici su se bavili raznim obrtima (obučari, krojači, podstrigači, bojadisari sukna, tkalci, prelci, užari, krznari, škri-

²⁵ Lovorka Čoralić, Senjani u Veneciji od 15. do 18. stoljeća, *Senjski zbornik*, god. 20, Senj, 1993., str. 79-102; Ista, Zagrepčani u Mlecima u XV i XVI stoljeću, *Hrvatski iseljenički zbornik 1995-1996*, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, 1996., str. 392-399.

²⁶ Lovorka Čoralić, Prilozi poznavanju prisutnosti i djelovanja doseljenika iz Bosne u Veneciji od XIV. do XVII. stoljeća, *Historijski zbornik*, sv. 46 (1), Zagreb, 1993., str. 31-60.

²⁷ Lovorka Čoralić, Hrvatski barkarioli i gondolijeri u Mlecima tijekom prošlosti, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 41, Zagreb-Zadar, 1999., str. 27-50; Ista, Iz pomorske prošlosti istočnoga Jadrana: tragovima hrvatskih kapetana i paruna brodova u Mlecima, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu*, vol. 19, Zagreb, 2001., str. 143-182; Ista, Hrvatski mornari u Mlecima (XV.-XVIII. st.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 43, Zagreb-Zadar, 2001., str. 275-310.

njari, pekari, brijači, kuhari, svjećari, oružari i dr.) te sitnotrgovačkim poslovanjem (kramari, vlasnici manjih trgovačkih radnji).

Važan čimbenik objedinjavanja iseljenika bilo je mjesto njihova stanovanja. U mletačkim se izvorima dijelovi grada imenuju predjelom (*sestiere*) i župom (*confinio, contrada*). Hrvatski useljenici najčešće se spominju kao stanovnici istočnoga gradskog predjela Castello. Smješten je uz dugačku i za pristajanje brodova najpogodniju mletačku obalu koja je – upravo po našijencima – nazvana u onodobnim pisanim izvorima *Riva od Hrvatov* (*Riva degli Schiavoni*). U tom se predjelu nalazi arsenal, tada zasigurno vodeći vojno-pomorski kompleks na Sredozemlju, mjesto zapošljavanja tisuća iseljenika s prekojadranskih prostora, a u srcu predjela osnovana je i njihova Bratovština sv. Jurja i Tripuna. Iako ni približno toliko učestalo, iseljenike s istočnog Jadrana izvori bilježe i u središnjemu gradskom predjelu s. Marco, pri čemu je poglavito riječ o doseljenicima koji su dolazili s nemletačkih područja (Dubrovačka Republika, Hrvatsko primorje itd.). Nešto manje od predjela s. Marco, prisutni su u strukturi mjesta stanovanja našijenaca i predjeli Cannaregio i Dorsoduro, dočim su u preostala dva mletačka predjela (s. Polo, s. Croce), Hrvati zabilježeni znatno rjeđe. Izvan samoga grada Hrvati su obitavali i na otocima Lagune. Najveći broj spominje se na ribarskom otoku Chioggi, dio ih se zapošljava u unosnom staklarskom obrtu na Muranu, dočim su ostali zabilježeni kao žitelji otoka Giudecca, Lido, Burano i dr.²⁸

Nazočnost hrvatskih iseljenika u Mlecima trajno je zabilježena u stoljetnoj memoriji grada, nazivlju ulica, dvorova, prolaza, mostova i drugih javnih gradskih prostora s kojima su u vrijeme njihova nastanka bili mnogostruko povezani. Većina takvih objekata smještena je u predjelu Castello. Već na Rivi od Hrvatov (nasuprot hotela Danieli Excelsior), na kamenoj ploči za privez brodova, nalazi se natpis koji svjedoči kako je taj dio obale namijenjen pristajanju brodara s otoka Hvara i Brača (*FINE DI STAZION DEI ABITANTI DELLA BRAZZA E DI LESINA*). U susjednim ulicama i prolazima svoje su proizvode izlagali i prodavali trgovci, posebno oni iz Dalmacije i Istre. U dubini predjela, poglavito prema stolnoj crkvi s. Pietro di Castello, nalaze se ulice i dvorišta koja imenima svjedoče o hrvatskom podrijetlu negdašnjeg stanovništva (*Calle Schiavona, Calle Schiavoncina, Corte Schiavona*). Tu se nalazio i dvor koji je ime dobio po bivšem vlasniku, Hvaraninu Petru (*Corte Pietro di Lesina*). Uz kanal *Fondamenta degli Schiavoni* i *Calle dei Furlani* nalazila se crkva sv. Ivana od Hrama (s. *Zuane del Tempio*), poznatija kao crkva sv. Ivana od Furlana (s. *Zuane dei Furlani*), ujedno i prvo sjedište hrvatske bratovštine u Mlecima. U predjelu Dorsoduro, nedaleko od crkve Madonna dei Carmini, nalaze se *Corte* i *Calle dei Ragusei*, spomen na nekada brojnu koloniju dubrovačkih trgovaca. U središnjem predjelu s. Marco nalazi se *Calle delle schiavine* koja je dobila ime po vunenom ogrtaču *schiaivina*, karakterističnom dijelu odjeće useljenih Hrvata. Naposljetku, od javnih objekata koji

²⁸ Lovorka Čoralić, Hrvati na mletačkom otoku Muranu (XIV.-XVII. st.), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 30, Zagreb, 1997., str. 29-41; Ista, Hrvati na mletačkom otoku Giudecca (XV.-XVII. st.), *Jubilarni Historijski zbornik*, god. L, Zagreb, 1997., str. 59-66.

su svoje ime stekli po nekom od istaknutijih iseljenika, potrebno je spomenuti i most smješten na središnjem mjestu otoka Murana (uz *Fondamenta dei vetrai*), nazvan po svojedobno čuvenom staklarskom majstoru, Splićaninu Jurju Ballarinu (*Ponte Ballarin*).²⁹

Mletačke bratovštine bile su važan čimbenik okupljanja svekolikog stanovništva gradskih predjela i župa, ali i sredstvo kojime je središnja vlast nadzirala društvena gibanja u gradu te u određene oblike javnoga života ravnopravno uključivala najveći dio stanovništva – pučane. Mletačke su se bratovštine prema svojem bogatstvu, ugledu i broju članova dijelile na velike (*Scuole grandi*) i male (*Scuole piccole*). Najviše je bilo malih bratovština, ustrojenih na osnovi istovjetne profesionalne djelatnosti članova, prema etničkom podrijetlu (nacionalne bratovštine) te isključivo poradi štovanja sveca zaštitnika (marijanske bratovštine). Od nacionalnih bratovština izdvajaju se albanska (s. Maurizio), grčka (s. Zorzi dei Greci) te hrvatskih doseljenika Bratovština sv. Jurja i Tripuna (*Scuola degli Schiavoni*, *Scuola dei ss. Giorgio e Trifone*, *Scuola del nazione illirica*, *Scuola Dalmata*). Osnovana je 24. ožujka 1451. i službeno priznata odlukom Vijeća desetorice 19. svibnja iste godine. U prvom stoljeću po osnutku sjedište joj je bilo u crkvi sv. Ivana od Hrama (Furlanska crkva), gdje je imala četiri grobnice za pokop bratima i jedan oltar za služenje misa. Članovi bratovštine mogli su biti svi doseljenici s istočnojadranske obale, a glavninu su činili oni s mletačkih stečevina. Brojem članova, zastupljenošću u vodećim tijelima udruge te visinom materijalne potpore i darovnicama izdvajali su se hrvatski doseljenici iz Boke. Njima se pripisuje i poticaj u mletačkih vlasti koji je doveo do službenog priznanja udruge, a po glavnom kotorskom svecu (sv. Tripun) bratovština je dobila svoje ime. Bratovština je zarana stekla znatnu podršku i priznanje istaknutih crkvenih uglednika. Već 1464. godine kardinal Bessarion, istaknuti bizantski humanist i zagovaratelj protuturskih ratova, podjeljuje bratovštini indulgencije, koje se odnose na blagdane sv. Jurja, sv. Tripuna, sv. Jeronima, Presvetog Tijela Kristova i na prvu nedjelju nakon Uzašašća Blažene Djevice Marije. Godine 1502. zabilježena je darovnica zapovjednika mletačke ratne mornarice Paola Valaressa, koji bratovštini poklanja vrijednu relikviju sv. Jurja, do tada vlasništvo jeruzalemskog patrijarha. Iste je godine novu indulgenciju udruzi darovao apostolski legat Angelo Leonini, biskup Tivolija. Odnosila se na oltar sv. Jurja, a njome se podjeljivao oprost vjernicima koji na dan sv. Jurja, sv. Tripuna sv. Jeronima, sv. Ivana Krstitelja te svake druge nedjelje u mjesecu pohode spomenuti oltar i iskažu štovanje zaštitniku bratovštine. U prvoj polovini XVI. stoljeća bratovština je sve češće dolazila u sukobe s predstojnikom crkve sv. Ivana od Hrama. Kako je brojnost članova bratovštine upravo u tim godinama dostigla vrhunac, praćen iznimnom gospodarskom moći udruge, odlučeno je da se podigne novo sjedište i crkva. Godine 1551. podignuti su, neposredno uz crkvu sv. Ivana od Hrama i uz kanal *Fondamenta degli Schiavoni*, novo sjedište i crkva. Crkva je sagrađena u stilu kasne mletačke renesanse, a tvorac nacrtu bio je ugledni pro-

²⁹ Lovorka Čoralić, Ballarini – istaknuta obitelj muranskih staklara dalmatinskoga podrijetla, *Grada i prilozima za povijest Dalmacije*, sv. 13, Split, 1997., str. 113-144; Ista, Od hrvatske obale do dubrovačke ulice: hrvatski prinosi mletačkoj toponomastici, *Kolo*. Časopis Matice hrvatske, god. VIII, br. 4, zima 1998., str. 57-76.

tomajstor arsenala Giovanni de Zan. Tijekom prve polovine XVI. stoljeća nastaje umjetnički najvrjedniji ukras bratovštine – ciklus slika mletačkoga renesansnog majstora Vittorea Carpaccia s prizorima iz života sv. Jurja, sv. Tripuna, sv. Jeronima, sv. Mateja i sv. Augustina.

Najvažniji kodeks koji se čuva u sjedištu hrvatske udruge je Statut (Mariegola), koji osim svoje umjetničke vrijednosti (srebrni reljef na koricama, brojne minijature), ima iznimnu važnost za proučavanje prvih početaka i razvoja udruge. Statut je potvrđen odlukom Vijeća desetorice 1455. godine i sadrži 53 osnovna članka i 12 dodatnih, koji čine odluke Velikog vijeća donesene od 1456. do 1497. godine. Sadrži pravila o ustrojstvu i osnovnim zadaćama bratovštine, službama i načinu izbora pojedinih dužnosnika te općim pravima i obvezama članova. Cjelokupna umjetnička baština bratovštine sačuvana je do najnovijeg vremena i dostupna je znanstvenicima i proučavateljima, a i najširem krugu posjetitelja.³⁰

Hrvatske prekojadranske migracije složen su i vremenskim okvirom trajanja dug proces koji se nužno mora promatrati u kontekstu državno-političkih, vojnih, društvenih i gospodarskih prilika na širem području europskoga jugoistoka. Tijekom toga vremena, u širokom luku od kasnoga srednjeg vijeka do duboko u rani novi vijek, iz dubine hrvatskoga etničkog prostora izloženog osvajačkim naletima Osmanlija, traje brojčanim razmjerima intenzivan proces migracija u smjeru od Banata i Gradišća, preko Kranjske i Istre, do Veneta i Apulije. U XVI. stoljeću, razdoblju u kojemu osmanlijski prodori i osvajanja postižu najjači zamah, a hrvatski se državni prostor sužava na "ostatke ostataka", prekojadranske migracije hrvatskoga pučanstva od Bosne i Požege, preko Zagreba i Istre, pa sve do dalmatinskih gradova i Boke, također poprimaju razmjere koje bez imalo pretjerivanja možemo nazvati egzodusom. Diljem Apeninskoga poluotoka nastaju i stoljećima traju hrvatske iseljeničke zajednice. Hrvatski iseljenici u novim sredinama zasnivaju ili nastavljaju život sa svojim obiteljima, trajno se zapošljavaju i postaju uvaženi pripadnici društvene zajednice, a svojom brzom prilagodbom te poglavito radom i marljivošću daju nemale prinose općem gospodarskom i društvenom razvoju svojih sredina. Većina takvih hrvatskih zajednica u talijanskim gradovima opstaje tijekom stoljeća u kojima su migracijski procesi iz hrvatskih krajeva najizrazitiji. Prestankom osmanlijske opasnosti od konca XVII. i početka XVIII. stoljeća, obnovom gospodarskog života na širem prostoru hrvatskog priobalja i u unutrašnjosti, migracije na suprotnu obalu Jadrana smanjuju se i sve se više svode na pojedinačna iseljavanja manjih razmjera.

Na kraju možemo zaključiti: razdoblje XVI. stoljeća središnje je doba hrvatskih prekojadranskih iseljavanja, a svojim uzrocima i posljedicama u cijelosti odražava onodobno političko i vojno stanje na hrvatskom prostoru. Iako su neke sastavnice tih smjerova hr-

³⁰ Lovorka Čoralić, "Scuola della nation di Schiavoni" – hrvatska bratovština sv. Jurja i Tripuna u Mlecima, *Povijesni prilozi*, god. 18, Zagreb, 1999., str. 53-88; Ista, U gradu, str. 215-262.

vatskih ranonovovjekovnih migracija već odavno predmet istraživanja historiografije i drugih znanosti, ostaje činjenica da o cjelovitom procesu hrvatskih iseljeničkih smjerova prema Apeninskom poluotoku još uvijek ne znamo dovoljno i da će tek intenzivna arhivska istraživanja u brojnim talijanskim pismohranama s vremenom iznjedriti nove dokaze i pokazatelje o tom iznimno važnom migracijskom procesu koji se često neopravdano zapostavlja.

Lovorka Čoralić

"From That Side of the Sea"

– Croatian Trans-Adriatic Migrations (From the Fifteenth to the Eighteenth Century)

Summary

Croatian trans-Adriatic migrations are part of a complex and long-lasting process, which has to be discussed in the context of the political, social and economic situation in the wider area of south-eastern Europe. During the period of Ottoman incursion and conquests, particularly from the second half of the fifteenth to the end of the sixteenth century, there were mass migrations from the Croatian national and ethnic area towards the western Adriatic coast. The Italian provinces of Friuli, Veneto, Molise, March of Ancona and Puglia, in whose urban settlements there were significant Croatian ethnic communities over the centuries, became central areas of Croatian immigration. Regarding their places of origin, Croatian immigrants came from the whole Croatian national and ethnic area, but those from the coastal and insular area from Istria to the Gulf of Kotor were still the most numerous. In the new environment, the Croats founded their families, found permanent employment, and became distinguished members of the communities that they inhabited. In the majority of examples, the assimilation of Croatian immigrants happened relatively rapidly (at the latest, by the fourth generation after immigration), while only a small group in the area of Molise retained its distinct ethnic character as the last remnant of a previously numerous Croatian community dispersed all along the Apennine Peninsula.

Key words: trans-Adriatic migrations, anti-Ottoman wars, confraternities, social history, the Early Modern Period.